

**«АНТИКВАРНА» СКЛАДОВА ІСТОРІОГРАФІЧНИХ
СТУДІЙ АРХІЄПІСКОПА ГАВРІІЛА (В.Ф. РОЗАНОВА)**

У статті розглянуто «антикварну» складову наукової творчості відомого культурно-громадського діяча та історика архієпископа Гавриїла (В.Ф. Розанова) на основі дослідження сучасної історіографічної традиції проблеми.

Ключові слова: «антикварна» практика, історіописання, археографічні проекти.

В статье рассмотрено «антикварную» составляющую научного творчества известного культурно-общественного деятеля и историка архиепископа Гавриила (В.Ф. Розанова) на основе исследования современной историографической традиции проблемы.

Ключевые слова: «антикварная» практика, историописание, археографические проекты.

The "antiquarian" component of scientific creativity known cultural-public figure and the historian of archbishop Gabriel (V.F.Rozanov) on the basis of research the modern historiographic tradition of a problem is examined in the article.

Keywords: "antiquarian" practice, historiography, publishing projects.

Доба романтизму, яка яскраво проявилася на українському просторі, відбилася на специфіці ментальних, творчих та естетичних орієнтирів та смаків освіченої публіки. Це торкнулося як сфери створення інтелектуальної продукції так і діапазону її споживання, формування нових стандартів і критеріїв ставлення до наукової та громадської практики взагалі та її дослідницької ланки зокрема. Тому висвітлення фрагментів-складових розвитку історичної свідомості та саморефлексії конкретних репрезентантів цього колосального за своїм змістом культурного періоду має розкрити нові тенденції інтелектуальної реалізації того часу, а можливо й переосмислити застигли історіографічні образи для більш глибокого та цілісного осягнення різноманітних проявів такої реалізації.

У цьому контексті персона архієпископа Гавриїла (В.Ф. Розанова) (1781-1858) не потребує детального представлення, оскільки вона вже зайняла своє місце у вітчизняній історіографії та поступово включається у різні наукові дискурси [1, с. 6-23]. Проте, дослідження «антикварного» компоненту його творчості, саме евристичних та камеральних зусиль, що забезпечували едиційні проекти та власне зовнішню рефлексивність і самопрезентацію історика, потребують окремої уваги та розробки.

Катеринославський, Херсонський і Таврійський архієпископ (який протягом 1828-1837 рр. очолював єпархію у Катеринославі, а після її розподілу був переведений до Одеси в сані Херсонського і Таврійського ієрарха) був одним з небагатьох тогочасних південноукраїнських діячів, хто, маючи глибоку

освіту, знання декількох іноземних мов і неабиякий творчий та управлінський хист, зумів не лише прославитися на культурно-громадській ниві, але й стати одним з творців катеринославської та в ширшому сенсі історіографії Півдня України, заклавши основи місцевого професійного історіописання. Автор ряду праць з історії Південної України («Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый» (1853; 1854; 1857); «Продолжение очерка о Новороссийском крае» (1863); «Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре» (1838; 1854); «Историческая записка о заложении в г. Екатеринославе соборного храма Преображения Спасителя нашего» (1846); «Устное повествование бывшего запорожца Никиты Леонтьевича Коржа» (1842; 1854) та інших менш відомих, в тому числі неопублікованих рукописних збірників і творів [18, с. 244-246]), член декількох наукових товариств (Одеського товариства історії і старожитностей, Московського товариства історії і старожитностей російських, Російського географічного товариства, Товариства сільського господарства Південної Росії [8, с. 313]), Гавриїл формував свої археографічні проекти на ґрунті широкої пошуково-дослідницької роботи, без якої була б неможливою його інтелектуальна реалізація та комунікація.

У сучасній історіографії вже висвітлені характерні особливості та відмінності творчої практики архієпископа у різних містах Новоросійського краю (Катеринославі та Одесі) та зумовлені зміною духовно-культурного середовища напрями його наукової роботи [19, с. 266-267; 14, с. 212-213; 18, с. 201-205, 229]. Але така зміна інтелектуального «світу» (умов, зв'язків, духовних запитів, стимулів та перспектив), що спричинила розкриття Гавриїла як історика та археографа і пояснила його творчу активність, була б несуттєвою без тієї евристичної роботи, основи якої були закладені у катеринославський період його служби. Тому для нас цікава можлива ретроспектива «антикварної» складової діяльності архієпископа у її трансформаціях та загальній ролі в розвитку джерельного забезпечення історіографічної творчості.

Значний вплив на формування історичної свідомості тогочасного освіченого суспільства відіграли події 1812 р., коли, з одного боку, на патріотичній хвилі у багатьох людей виникло відчуття власної причетності до важливих історичних подій, а з іншого – прагнення зберегти рештки славетних справ сучасників і попередників. Боротьба просвітницьких та романтичних впливів, яка інколи створювала зовсім протилежні стилі художньої та наукової творчості, прямо відображалася на історіографічному процесі часу. Виникнення нових зразків історіописання (праці М.М. Карамзіна і Д.М. Бантиш-Каменського), суспільна дискусія навколо трансформації старих інтелектуальних практик, початок становлення професійного наукового середовища через усвідомлення ролі нарративу як новітнього способу організації публічного простору модерної доби (поява літературних салонів, неформальних гуртків та наукових товариств), розширення наукового комунікативного поля – все це стимулювало звернення до минулого та перетворення історичних практик на модні та водночас необхідні складові громадської ментальності.

Особливе значення для формування історичної зацікавленості Гавриїла, становлення власних джерельних студій, відіграла його зустріч 1810 р. у Вологді з місцевим архієпископом Євгенієм (Є.Ф. Болховітіновим) (1767-1837), відомим джерелознавцем і археографом, бібліофілом і бібліографом, фундатором методики наукових досліджень в палеографії, історичній географії, дипломатиці та сфрагістиці [2; 3; 25; 26]. Майбутній митрополит Київський і Галицький Євгеній справив неабиякий вплив на молодого викладача семінарії, який надалі отримував підтримку видатного церковного ієрарха як у службовій, так і в науковій царині. Саме ця зустріч ймовірно стала ключовим чинником майбутніх історичних захоплень Гавриїла, який цінував і розвивав таку дружбу, про що свідчить зокрема тривале листування та обмін творами [18, с. 201].

Перші відомості про активну евристичну та дослідницьку роботу Гавриїла відносяться до 1820-х років, коли він у якості єпископа Орловського і Севського вивчав місцеві архіви, активно подорожуючи єпархією та намагаючись дослідити її минуле. Результатом стали декілька краєзнавчих нарисів, опублікованих у столичних «Отечественных записках» [18, с. 203]. Цей досвід Гавриїл використав і розвинув у катеринославський та одеський періоди своєї творчості.

У Катеринославі була проведена серйозна пошукова робота, яка сформувала джерельну базу майбутніх досліджень архієпископа. Саме тут була накопичена його приватна архівна колекція, без якої була б неможлива подальша критична та едиційна практика. Шляхами формування цього джерельного зібрання стали обстеження місцевих архівів (в першу чергу, сховищ губернського правління і консисторії, різних церковних установ), дослідження історії монастирів і храмів великої єпархії та взагалі краю, пошук, копіювання та вилучення значної кількості документального матеріалу, запис етнографічних і фольклорних джерел, фіксування візуальних та речових пам'яток. До такої широкої діяльності Гавриїл залучав своїх підлеглих, створивши своєрідну мережу співробітників-кореспондентів у різних містах (зокрема у Києві, Харкові, Одесі, Сімферополі та ін.), яким не лише доручав розшукувати ті чи інші пам'ятки, але й навіть давав конкретні завдання краєзнавчого характеру. Так, 1835 р., виконуючи наказ архієпископа, ієромонах Геннадій склав велику і змістовну історію Бізюкова монастиря, а 1831 р. протоієрей севастопольського собору Софроній написав для архієпископа цінні спогади про севастопольське повстання 1830 р. [18, с. 206]. Гавриїл створив своєрідне дослідницьке середовище у Катеринославі, співробітники якого були об'єднані спільними інтересами і завданнями. Серед його колег варто назвати директора катеринославської класичної гімназії, члена Вільного економічного товариства Д. Мізка та ректора місцевої духовної семінарії, майбутнього єпископа Саратовського (1823-1832) та архієпископа Нижегородського (1847-1850) Іакова Вечеркова. Зокрема останній часто супроводжував Гавриїла в його мандрівках по єпархії (під час однієї з них і було записане «Устное повествование бывшего запорожца Н.Л. Коржа» – важлива пам'ятка історичної думки й культури), допомагаючи виявляти і накопичувати історичні джерела, а

також мав власні здібності до історіописання (свідченням чого є його нумізматичні та історико-географічні розвідки) [18, с. 207].

Фактичним результатом такої ґрунтовної роботи по накопиченню джерельного масиву стали три рукописні збірники архієпископа, що містять величезний інформативний комплекс для дослідження різних ділянок історії Південної України XVIII – середини XIX ст. [18, с. 246]. Зберігаючись нині у фондах ІР НБУ, вони відіграють роль першоджерел, оскільки більшість матеріалів, використаних для їх створення, зараз втрачено [18, с. 206].

В одеський період (1837-1848) своєї творчості Гавриїл в евристичній роботі використовував допомогу протоієрея херсонської духовної консисторії М. Перепеліцина, якому доручав збирати відомості про історію місцевих церковних установ, обстежувати архіви та приватні зібрання. З Одеси і Твері він майже 20 років листувався зі своїм учнем, а в майбутньому біографом, відомим одеським вченим протоієреєм С. Серафимовим [18, с. 207].

Нагромаджуючи необхідну для історіографічної праці джерельну основу, Гавриїл залучав також речові, усні, візуальні свідчення з історії краю. Хоча його колекція матеріальних пам'яток досі не реконструйована, відомо, що її значна частина була подарована власником музею старожитностей ОТІС. У 1841 р. архієпископ передав ОТІС зошит з 50-ма оригінальними малюнками відомого українського мандрівника і письменника першої половини XVIII ст. В. Григоровича-Барського, на яких той зобразив святі місця Близького Сходу, монастирі й церкви Греції, Криту, Афону. Оскільки ці малюнки на той час вважалися втраченими, ОТІС у першому томі «Записок» опублікувало один з них і повний їх список [18, с. 206-207]. Досліджуючи кримські сюжети, насамперед пов'язані з церковною історією цього регіону, Гавриїл, за відсутності архівів зруйнованих чи покинутих церков і монастирів, широко використовував безпосереднє опитування мешканців певного повіту, результати власних спостережень, матеріальні рештки.

Окремі матеріали так званого «кримського» рукописного збірника архієпископа дозволяють певним чином реконструювати джерельні компоненти опублікованого історико-церкованого нарису християнських старожитностей Криму («Остатки христианских древностей в Крыму. Уезд Феодосийский», 1844) та уявити методологію створення подібних праць задуманої автором серії. Зокрема, за дорученням Гавриїла, священником Іллею Федоровим були створені «Ведомость о количестве древних церквей, находящихся в Феодосийском уезде, в коих богослужение продолжается» та «Ведомость о количестве древних церквей, в коих не бывает богослужения» (1839), а протоієреєм Федором Цобнакіаном, священником Олексієм Компанійцевим і діловодом Яковом – «Ведомость о количестве древних греческих церквей в Симферопольском уезде, в коих богослужения не бывает» (1830/1831) [18, с. 222]. Ці роботи представляли своєрідну дослідницьку програму, яка, між іншим, містила важливий відділ: «Какие в сих церквах имеются редкости, надписи и рукописи, где, на чём именно находятся» і були з одного боку – основою власних наукових творів Гавриїла, сировиною

майбутніх публікацій, а з іншого – представляли необхідний елемент службової діяльності церковного ієрарха, робочого контролю за станом справ у підвідомчій єпархії [18, с. 222, 246]. Подібний відділ містився і у «Хронологико-историческом описании церквей епархии Херсонской и Таврической» (1848) – «Церковные святыни и исторические раритеты, которые в них сохраняются», що свідчить про збереження методики історико-статистичного дослідження [18, с. 226].

У своїх рукописних збірниках Гавриїл, за допомогою своїх співробітників, зібрав унікальну джерельну базу для реалізації власних едичійних проєктів, проте не завжди міг її використати та опрацювати, свідченням чому є ряд задуманих, але не втілених праць по історико-церковній тематиці [18, с. 245]. Причому сучасні дослідження його спадщини впевнено відносять формування основного джерельного комплексу до катеринославського періоду творчості історика, коли була розгорнута широка евристична практика і визрівали головні наукові проєкти, які актуалізувалися в одеському інтелектуальному середовищі [18, с. 226, 229].

Перебуваючи на посаді архієпископа Тверського і Кашинського (1848-1858), Гавриїл продовжував «антикварну» краєзнавчу роботу. За його вказівками духовенство працювало над складанням місцевих історико-географічних описів, дослідженням церков та збиранням джерел з історії єпархії. Проте лише деякі з цих матеріалів були надруковані в «Записках» Російського географічного товариства, в той час як більшість залишилася в рукописах [12, с. 235]. Відомий російський колекціонер А. Титов зазначав, що зібрані за участю Гавриїла джерела були покладені в основу створеної у 1859 р. К. Чердеєвим «Биографии тверских владык», а декілька краєзнавчих описів Тверської губернії (ймовірного авторства Гавриїла), що готувалися для публікації у виданнях Московського товариства історії та старожитностей російських, з невідомих причин так і не побачили світ. У 1856 р. архієпископ навіть надіслав комплекс історичних досліджень і окремих джерел до МТІСР. [12, с. 235]. Отже набутий археографічний досвід визначив дослідницьку практику на новому місці служби, зумовлюючи її успішну реалізацію.

Особливістю творчої лабораторії Гавриїла була надзвичайна увага до використання джерел, які вводилися до наукового обігу шляхом як окремих археографічних додатків, так і широкого цитування їх в тексті самих праць. Окрім писемного, в основному документального комплексу офіційного походження, якому історик віддавав перевагу (царські укази та розпорядження, укази Сенату і Синоду, документи архівів духовних консисторій та цивільної місцевої адміністрації, монастирських та церковних сховищ), Гавриїл сміливо залучав до своїх історичних публікацій також джерела, властиві тогочасній романтичній історіографії: відомості старожилів, власні спогади, фольклорний та етнографічний матеріал, речові пам'ятки. Так, у своїй першій друкованій праці «Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре» (1838) він використав такі оригінальні свідчення як написи на монастирських стінах (графіті), маргіналії церковної літератури, статистичні

джерела адміністративно-господарського характеру [14, с. 212; 8, с. 310; 20, с. 44-45].

Архієпископ Гавриїл мав значне бібліотечне зібрання, яке постійно використовував. Зокрема у його розпорядженні були твори Г. Міллера, М. Антоновського, Ф. Леклерка, Ф. Туманського, С. Мишецького, О. Рігельмана, «История российской иерархии» Санкт-Петербурзького митрополита Амвросія тощо.

Аналізуючи методику створення історичних творів Гавриїла (Розанова), можна зазначити, що вона цілком визначалася його джерельною базою. Сім невеликих розвідок і один узагальнюючий твір, для якого попередні праці стали своєрідними необхідними елементами / стадіями збирання, опрацювання й осмислення матеріалу і загальної концепції історії Південної України. «Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый» (1857) синтезував попередні дослідницькі мікротеми та сюжети, зробивши їх своїми джерелами. Проте він і розчинив їх, позбавивши в широкому контексті виняткової ролі, а значить і самодостатнього існування. Сам спосіб фактологічного викладення «Очерков» можна визначити як «антикварний» стиль історіописання, оскільки власне текст і становлять джерела, розташовані у відповідній тематико-хронологічній послідовності і лише пов'язані між собою невеликими авторськими коментарями [18, с. 238; 12, с. 234].

На нашу думку, такий історіографічний стиль і характер джерельної бази повністю відповідав змаганню у духовно-культурному середовищі часу нових романтичних і вже традиційних просвітницьких впливів / дискурсів. Поява «нового царства наукової свободи» [5], «колериту місця й часу» [4], «життєво зумовленої реакції проти просвітницької думки» [24] – романтизму викликала не швидко зміну одних інтелектуальних принципів іншими, а їх довге і комплексне співжиття в художній та науковій творчості. Цей дискурс виступав як один із організуючих інтелектуальних ферментів у різних, в тому числі історіографічних, практиках. Конкуренція вартостей, мотивів, складні обставини інтелектуальної діяльності вимагали від авторів не стільки вибору альтернативи, скільки їх узгодження та співіснування в системі лояльностей. Перетворення єдиного раціонально впорядкованого простору минулого, представленого просвітницьким світоглядом, на романтичний хаос безлічі фрагментів-сюжетів, що являють локальну цінність, безумовно позначилося на науковому мисленні і подекуди відіграло провідну роль.

Перебуваючи у колі нового покоління дослідників (І.І. Срезневський, брати О.С. і Ф.С. Євєцькі, М.Н. Мурзакевич, А.О. Скальковський) Гавриїл не лише впливав на формування їх наукових інтересів, але й сприймав нові моделі мислення й дослідницькі підходи. Так, у своєму нарисі «Остатки христианских древностей в Крыму. Уезд Феодосийский» (1844), він, заочно полемізуючи з відомим російським етнографом і бібліографом П.І. Кеппенем, зазначав: «Здесь все собственные имена деревень и урочищ поставлены те, которые употребительны в народе» [18, с. 219].

Отже стиль історіописання та джерельного колекціонування Гавриїла (В.Ф. Розанова) був не випадковим, а обов'язковим елементом інтелектуальної реалізації в культурному просторі часу і може бути визначений як «антикварна» складова його творчості. Саме ця складова зумовлювала атмосферу наукового пошуку і методологію історіографічних студій першого історика Південної України.

Бібліографічні посилання:

1. Абросимова С.В., Журба О.І. Первый историк края / Абросимова С.В., Журба О.І. // Собор. – 1991. – 17 авг. – № 34. – С. 4.
2. Ананьева Т.Б. «Другой» митрополит Евгений: культурные инсценировки в эпистолярном пространстве / Т.Б. Ананьева // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Д.: Генеза, 2001. – Вип. 2. – С. 97-113.
3. Болховітінов Євгеній, митр. Вибрані праці з історії Києва / Євгеній Болховітінов, митр.; упоряд. Т. Б. Ананьева. – К., 1995. – С. 5-34.
4. Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века: В 2 ч. / В. Бузескул. – Л., 1929. – Ч. 1. – С. 50.
5. Виндельбанд В. Философия в немецкой духовной жизни / В. Виндельбанд // Виндельбанд В. Избранное. Дух и история / Пер. с нем. – М., 1995. – С. 313.
6. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко; Репринтне видання. – К., 1996. – С. 117.
7. Журба О.І. «Устное повествование Н.Л. Коржа» в романтичному науковому дискурсі: нові підходи до проблеми авторства тексту / О.І. Журба // ГЖ. – 2002. – № 2. – С. 13-17.
8. Журба О.І. Архієпископ Гавриїл (Розанов В. Ф.) – історик і археограф Південної України / О.І. Журба // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матеріали всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.). – Х., 1995. – С. 308-313.
9. Журба О.І. До історії архівної справи та колекціонування на Катеринославщині кінця XVIII – першої половини XIX ст. / О.І. Журба // Спадщина: до 75-річчя Державного архіву Дніпропетровської області. – Д., 1999. – С. 9-20.
10. Журба О.І. До питання про історіографічну само ідентифікацію південноукраїнських істориків / О.І. Журба // ГЖ. – 2001. – № 1 – 2. – С. 31-37.
11. Журба О.І. Заселення Південної України та становлення історико-археографічних досліджень у регіоні / О.І. Журба // Заселення Південної України: проблеми національного і культурного розвитку. Наукові доповіді міжнародної наукової конференції. – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С. 148-151.
12. Журба О.І. Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) в Південній Україні / О.І. Журба // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Д., 1997. – Вип. 1.: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 220-238.
13. Журба О.І. Матеріали до становлення історико-археографічних студій з історії Південної України другої чверті XIX ст. / О.І. Журба // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С. 80-86.
14. Журба О.І. Перша історична та археографічна розвідка з історії міста Катеринослава / О.І. Журба // Гуманітарний журнал. – 2000. – № 3 – 4. – С. 211-229.
15. Журба О.І. Перше історичне дослідження у Катеринославі: матеріали до історії формування субрегіонального історіографічного середовища / О.І. Журба // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету:

Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 265-270.

16. Журба О.І. Про початок історико-археографічних досліджень на Катеринославщині / О.І. Журба // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). – Д., 1995. – С. 184-187.

17. Журба О.І. Регіональні особливості образу козака в українській антикварній історіографії / О.І. Журба // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 59-62.

18. Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції: Монографія / О.І. Журба. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, – 2003. – С. 190-255.

19. Журба О.І. Три Самарських монастиря (До питання про становлення південноукраїнських історичних та археографічних студій) / О.І. Журба // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник: Матеріали першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8 – 9 жовтня 1998 р. Дніпропетровськ). – Д., 1998. – С. 266-272.

20. Журба О. І. Формування російської регіональної історіографії Криму у творчості архієпископа Гавриїла Розанова / О.І. Журба // Библиотечное дело и краеведение. Сборник научных трудов. – К., Симферополь, 2000. – Вип. 2. – С. 40-58.

21. Кавун М. Е. Перший історіограф Катеринослава: архієпископ Гавриїл (В.Ф. Розанов) і процес формування історіографії, історичної культури та самосвідомості міста / М.Е. Кавун // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – Вип. 5. – С. 73-87.

22. Каргопольцев И. Иерархи Екатеринославской епархии в преемственном порядке / И. Каргопольцев // Екатеринославский юбилейный листок 1787. – 9 мая – 1887 (апрель и май). – Екатеринослав, 1887. – № 8. – С. 68-69; № 10. – С. 85-87.

23. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В.В. Кравченко. – Х.: Основа, 1996. – С. 271-273.

24. Манхейм К. Социология культуры: Избранное / К. Манхейм – М. – СПб., 2000. – С. 350.

25. Рукавіцина-Гордзієвська Є.В. Бібліотека Київського митрополита Євгенія Болховітінова / Є.В. Рукавіцина-Гордзієвська // Український археографічний щорічник. – К., 1998. – Вип. 4. – С. 212-231.

26. Рукавіцина-Гордзієвська Є.В. Листування Київського митрополита Євгенія (Болховітінова) з начальником друкарні Києво-Печерської лаври Веніаміном (Базилевичем) / Є.В. Рукавіцина-Гордзієвська // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Д.: «Ліра», 2009. – Вип. 3.: На пошану професора Анатолія Григоровича Болебруха. – С. 449-549.

Надійшла до редколегії 07.04.2010 р.